

БОГУМИЛ ХРАБАК

**ЈЕРМЕНИ У БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА И БЕОГРАДУ
ДО КРАЈА ХVIII ВЕКА**

Богумил Храбак
УУ 11000 Београд
Цара Уроша 6

UDK: 919.81 (091)(497)

Живимо у времену наглашених националитетних питања. При томе многи неће да праве разлику између етничког и националног, јер то не одговара њиховим националистичким тежњама. Поред тога, посебно се поставља питање националних мањина и етничких група. У таквим цивилизацијским условима, у нас нема гране етно-историје, у чему нас превазилазе и суседи Румуни и Бугари. Наши етнологзи радије гравитирају антропологији (обично неодређено), него што су спремни да вредно сакупљају и уопштавају историјске податке. Ако би се ко међу њима нашао да факта тражи у архивима, тога би прогласили културним историчарем.

Грађа о Јерменима није велика, али је доста необухватива и мешовита. Овим радом се показује колико су важне дубровачке архивалије за прилике свакодневног живота. Турски пописни дефтери и ватикан-

ски мисионарски извештаји су такође значајни за одређивање бројности јерменског живља.

Јермени припадају тзв. трговачким нацијама. Са Грцима су налазили најлакше заједнички језик, а нису били пријатељи Јевреја, који су се од свих одвајали. Од свих тзв. трговачких нација најлакше су се националитетно уклапали у средину у којој су живели. Томе су допринеле верске прилике (старо-Јермени-православни, паписти-католици, муслимани-Турци), али и мала бројност, па су били принуђени да се жене не-Јерменкама. Одржавали су се као православни у католичким и протестантским земљама, као католици у православним срединама, а они који су примили ислам били су одмах националитетно изгубљени.

Постоји заблуда да Јермени нису били занатлије. Као трговци били су поштенији од Јевреја, а као сарафи мање гуликоже од Јевреја, које је свака средина презирала и мрзела. Јермени су били типични транзитни трговци, лиферанти источних производа, који су користили пре свега караване (и посебне, своје). Нису познати као поморци, али су стизали до Ливорна и Енглеске, с једне стране, и до Јаве, Филипина и Далеког Истока с друге, изузев Кине, где нису успели да се аклиматизују. Били су наклоњени држању кафана и ханова. Тек у XIX веку, кад су опште прилике ометале ранији промет на велике даљине, постали су локални трговчићи, дућанције, уосталом као и многи други из реда тзв. трговачких нација.

I ЈЕРМЕНИ У БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Јермени, стари народ кавкаске регије, у току средњег века, као трговци и занатлије, спустили су се у византијски цивилизацијски простор. Како се византијско царство простирало и у балканским земљама, Јермени су стигли и на балканско полуострво. Јермени су се удруживали у војне компаније, које су цариградски василевси насељавали по балканским регијама још у X веку, а можда и у ранијим столећима.¹ Цар Василије II Македонац, пошто је срушио Самуилову државу, колонизовао је по покореним областима грчке и јерменске насељенике.² Димитрије Хоматијан (XIII век) помиње у Охриду поједине Јермене, као и неко јерменско село код Битоља. Они су се у средњем веку раштрка-

1. F. Rački, *Borba Južnih Slovena*, Rad JAZU XXIV, 106.

2. C. Bayet, *L'Empire Byzantine du VIII au XI siècle*, Laviss-Rambaud, Histoire general, Paris, tom. I, 644.

ли и по другим балканским областима.³ Неки Јермени су се у току XIV столећа јавили и у Струмици, Пчињи и Кратову као потомци тих колониста.⁴ Један Јерменин је последњих година XIII века приказао земљу Турака Османлија као врло богату област, која располаже обиљем жита, воћа и вина, лепим коњима, многобројним стадима рогате стоке и богатим рудницима сребра и стипсе.⁵

У средњем веку Јермени су називани Арменима, а Срби тек за време османлијског ропства прихватили су турски назив Јермени (Ермене).⁶ Једно село манастира Трескавца звало се Арменохор.⁷ У трговачкој породици Арменовића у Оногошту (данашњем Никшићу) Никола (1471), Иван и Првослав (1477) узимали су у Дубровнику робне кредите, обично за тканине.⁸ У исту тематску групу сврстава се задужење неког Радоја Арменовића код једног Соркочевевића који је пословао у Сребрници и Деспотовини (пре марта 1443. године).⁹ Није јасно откуд потомци Јермена у Оногошту пре краја XV века. Треба рећи да је у првој деценији тога столећа у Смедереву забележен један Јеврејин, или Сиријац, са повећаним привредним успоном Деспотовине. Персијанци у српским земљама и у Дубровнику биће забележени тек почетком XVI века.¹⁰ Тридесетих година XV века истекло је време пословања источних трговаца у Србији – Јермена, Грка и других пословних људи са Истока.¹¹ У области Бранковића на Косову и у суседним крајевима 1455. године забележено је 15 Бугара и десетак Јермена, као избеглица, али негруписано него по разним местима, свакако досељених из источних и југоисточних делова Балканског полуострва. Занимљиво је да је неколико Јермена уписано у пописни дефтер као „синови Јермена, Бугара и Грка”. Један од њих био је „Радослав, син Јерменина.”¹² Такво нотира-

3. К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд, 1922, 42.

4. К. П. Костић, *Грађа за историју српске црковине и индустрије*, Споменик СКА, I, XVI, Београд, 1926, 194; Гласник СУД, XXI, 245; XI, 136; XIII, 374; М. Пуцић, *Monumenta serbica*, т. II, 64; К. Јиречек, *Историја Срба*, кн. I, Београд, 1952, 289.

5. М. Е. Кобрџић, *Porijeklo Osmanske carevine*, превео N. Filipović, Сарајево, 1955, 67.

6. Б. Поповић, *Турске и друге источњачке речи у нашем народу*, Гласник СУД, LIX, 105 и даље. Можда је јерменског порекла био и Радо Вуксанов Арменковић (Б. Михаиловић, *Неколико панићевских исправа и једно писмо владике Данила*, Историјски записи, бр. 1-2/1958, 332.

7. И. Иванов, *Северна Македонија*, Софија, 104.

8. Historijski arhiv u Dubrovniku (у даљем тексту: HAD), Deb. not. XXXIX, 121; XL, 100; Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд, 1997.

9. HAD, Div. not. XXVI, 263 (11. III 1443). – Реч је вероватно о Смедереву, јер се помињу деспот, војвода Богдан и госпођа Теодора.

10. Б. Храбак, *Трговина Персијанца преко Дубровника у XVI веку*, Зборник Филозофског факултета, V/1, Београд, 1948, 257-67. – Пуномоћник Персијанца: HAD, Proc. not. XVII, 18 (14. X 1539).

11. М. Спремић, *Десетог Бугађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 602.

12. *Oblast Brankovića, Sarajevo*, 1966, 278, 283, 287, 319, 328.

ње би можда указивало да су добеглице већ у првим генерацијама биле изложене славизацији и србизацији.

Иако их је било и у средишњем делу Полуострва, они су се, ипак, радије држали источних страна Балкана, где су цивилизацијски резултати Византије били присутнији. У време премештања османлијске престонице из Једрена у Цариград, један Јерменин, као превозник, пренео је неке драгоцености једног Јеврејина у Цариград.¹³ У то време Јермени су се у источним областима Полуострва радо бавили кирицилуком, док су им у западним крајевима конкурисали Власи.

Један каноник дубровачке катедралне цркве био је Матеј Јерменин, доктор црквеног и цивилног права, кога је мљетски опат именовао (1483) за свога пуномоћника.¹⁴ Јерменски трговци су пре краја XV века доносили из Италије тканине, које су продавали по балканским земљама, а свакако и источније; царинска стопа на робу приликом њиховог уласка у Дубровник била је 3,5%, а за излазак 7%, колико и за Баране.¹⁵ Јермени су се у погледу конфесионалног изјашњавања стално колеба-ли између властите верзије источне цркве и уније са Римом. Папа Евгеније IV упутио је у Цариград Кристофора Гаратанца да установи мере за унију византијске цркве, имајући и мисију да за унију загреје Јермене и Сирце.¹⁶ Преко балканских земаља (у првом реду преко Дубровника) Јермени су у XV веку стигли и настанили се у важној трговачкој луци Анкони.¹⁷ Крајем XV столећа Јермени у Османлијском царству и по Средоземљу важили су као људи који у исто време преузимају више важних послова и јављају се као конкуренти Грцима и Јеврејима.¹⁸

II ЈЕРМЕНИ У ДУБРОВНИКУ И У БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА У XVI ВЕКУ

Првих година XVI столећа за Јермене на балканском простору Дубровник је био важан као место одакле је пословна експанзија текла ка Италији, у првом реду према Венецији и Анкони. Чести производи које су извозили били су камелот (тканина од камиље длаке), али и сах-

13. А. Хаванел – Е. Ешкенази, твревски извори за општествено-икономическото развитие на Балканските земи, т. II, София, 1960, 353-55.

14. HAD, Proc. not. VII, 267 (25. III 1483). – Вид. и: Proc. not. IX, 66a (1502).

15. HAD, Cons. min. XXVI, 223 (12. X 1499).

16. Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад, 1905, 66-67.

17. Р. Matković, *Prilozi*, Rad JAZU, XV, 49; Ч. Мијатовић, *Трговачка политика*, Отаџбина, Београд, III, 505.

18. A. Rambaud, *L'Empire Ottoman (1481-1566)*, L'avisserie-Rimbaud, Histoire générale Paris, t. IV, 771.

тијан (кордован, штављене и обојене јареће коже) и монтоинине (обрађене овчије кожице), док су на Балкан довожене тканине западне израде, нарочито енглеске и италијанске вунене тканине.¹⁹ У том послу су се понекад повезивали, а потом у Дубровнику спорили са Крфљанима, и другим Грцима, предајући апелационе жалбе дубровачким већима на пресуде дубровачких судова.²⁰ Неки Грегор Бенегуби, јерменски трговац, као купац и преузимац пословног рачуна компаније тога Грегора и удружених јерменских трговаца, био је у Венецији повезан са Николом Перлингом из Елбасана, који је (пре 1502) учествовао са стране трговаца турских поданика у куповини вунених и свилених тканина и کالاја (из Енглеске) у пословној заједници у којој су Јермени били преовладавајући; Грегор је у Дубровнику изјавио да Николина страна учествује у пазару са 460 дуката.²¹ Поменути Никола био је трговачки посредник и писар елбанске фирме Перлинга. Године 1502. жалио се дубровачком суду на Стефана Јерменина, јер је у Венецији имао доста издатака за Турке и остале оријенталне трговце, тражећи од Стефана да му за свој део намири 35 дуката.²² У неком спору између неког Гучетића са неким Јерменином, стално насељеним у Дубровнику, спор је био због већих свота, на пример око 20.588 акчи.²³

У наредним деценијама такође је било стално насељених Јермена у граду Светог Влаха. Један од њих, Јакуб Георгов, звани Јагуб, затражио је да ужива сва преимућства дубровачких грађана, имајући и обавезе ових; гласање у сенату је најпре одложено, а затим молба није прошла (у октобру 1521), са великим бројем негативних гласова (23:6).²⁴ Такво опредељивање би упућивало на закључак да Јермени нису били популарни у редовима патрицијата, дакле и највећих финансијера и трговаца. Поменути Јагуб је умео да избегне плаћање царина тиме што је купио на кредит каризеје и други текстил од дубровачких трговаца, који су стварно за њега платили царину од 2% *ad valorem*.²⁵ Сенат се Јерменима бавио и кад им је одређивао царинске стопе, примерице 1520. године.²⁶ Занимљиво је да за обрађено сребро које су износили из Ото-

19. Један пример: HAD, Div. sanc. XCV, 57⁵⁸ (5. IV 1501); Т. Поповић, *Кордовани и монтоинине у балканском извозу*, Историјски часопис, 30, Београд, 1989, 72, 77.

20. HAD, Div. not. Xa, 12-13 (23. II 1502); Cons. min. XXVII, 71 (4. V 1501).

21. HAD, Div. not. LXXXI, 161-61⁷ (30. VIII 1502).

22. HAD, Mob. ord. XVII, 120⁷, 124⁷ (26. и 28. VII 1502).

23. HAD, Sent. sanc. LXXXIV, 150 (6. IX 1521).

24. HAD, Cons. rog. XXXVI, 115⁷ и 121 (14. и 23. X 1521).

25. HAD, Cons. rog. XXXVI, 125 (2. V 1521).

26. HAD, Cons. rog. XXXV, 104⁷ (18. XII 1520). – Године 1541. за сваку балу тканина царина је износила два дуката (Cons. rog. XLV, 157⁷) На робу спашену од удеса) на мору царина није наплаћивана (Cons. rog. LXVI, 163 – 1582).

манског царства никакве наплате (1537) није било.²⁷ У Дубровнику је стално (1572) живео и јерменски свештеник Јоан Давуд, који је, заједно са другим Јерменином, Круце Симоновим, био присутан кад је Персијанац Савели, син Давилатенона, позајмио Јерменину Томазу Лузебијевом 40 сребрних талира; Томаз је умро, а пуномоћник његових наследника дао је Перијанцу у Дубровнику на име дела дуга десет либри црвца (реалгара, који је добијан у Крешеву и Шпанији) и нешто готовог новца.²⁸ Изгледа да су јерменски трговци учествовали у плаћању дубровачког трибута Порти, било што су новац носили, било што су га издали у Цариграду или Једрену на меницу; из захвалности за услугу једном Јерменину је (1544) поклоњено четири дуката.²⁹

Крајем XVI века Јермени и други султанови поданици унајмљивали су дубровачке поморце за превоз робе Јадраном. Скендер и Ајда, Јермени, са Мемишахом Сарајлијом, Мехметом Персијанцем и неким Наренчером узели су на пловидбу једног пељешког бродара за Венецију.³⁰ Године 1595. Минас Јерменин, са неким Фочацима, једним Цајничанином и једним Мостарцем, ангажовао је на кредит један дубровачки галеон, опет за дуждев град.³¹ Приликом пловидбе дешавале су се и незгоде. Сењски ускоци (1588) код острва Брача ухватили су брод са неким јерменским трговцима.³² Јерменски трговци, који су пословали у персијском граду Арсацији, а који су били на трговачкој вези са Венецијом, помогли су млетачком емисару да успостави контакт са персијским владаром за борбу против Османлија у време Кипарског рата (1570–73).³³

Јермени, не само што су чешће пловили Јадраном, него су били у сталном покрету и у балканским земљама, као изразити путујући трговци, који су ретко становали по мањим центрима, пратећи терете својих каравана (понекад искључиво њихових). Због тога су били објекат напада хајдучких дружина. Примерице, већ 1502. године били су пресретнути у околини Скопља.³⁴ У Скопљу су, иначе, радо боравили и становали шаљући своју трговачку робу у дубровачку луку.³⁵ Опасни

27. HAD, Cons. min. XXXVIII, 56.

28. HAD, Div. cans. CLVII, 131 (31, V 1572).

29. HAD, Cons. rog. XLVII, 27 (15. X 1544).

30. HAD, Div. not. CXXV, 197–98 (26. IV 1561).

31. HAD, Div. not. XLVIII, 49–50 (9. VIII 1595); Зборник за историју Босне и Херцеговине I. Београд 1997, 134, 138.

32. Archivio di Stato (Venezia), Collegio V, Relazioni, busta I.CXIII, 9'; *Commissiones et relationes venetae* VI, Zagreb, 1970, 24–25.

33. P. Paruta, *Della historia venetiana parte II*, Venezia, 1703, 22–23.

34. HAD, Sanitas II, 108 (12. VII 1532).

35. HAD, Cons. rog. XLIX, 174' (6. VI 1550).

разбојнички вођа из Цернице Вукић (који се истицао међу гатачким хајдуцима нападао је све трговце редом: дубровачке, јеврејске, јерменске и грчке.³⁶

Пословна окретност Јермена изазвала је политичку сумњу. Султан Селим I немилосрдно их је прогањао, јер је трговце оптуживао за сарадњу са Персијанцима. Стога им је одузимана роба, а једном одлуком им је додељена отштета у висини од милион акчи.³⁷ Јермени су често бацани у затвор због неиспуњавања новчаних обавеза према држави, посебно ако су били закупци дажбина (на пример, мукана – у Тузли)³⁸ или су имали какве друге везе са државним приходима. Јермени су обављали и друге дужности. Најчувенији градитељ (мимар) турског XVI века био је Синан Аб ул Менан, по рођењу Грк или тачније Јерменин из града Кајсери.³⁹ Цариград је за Јермене био центар, из кога су одлазили у пословање по балканским земљама и у Анадол. У одласку у Венецију обично су каквом Јеврејину предавали новац да би овај на меницу био преузет од Јевреја у граду на лагунама. Слично је било и са путовањем за Дубровник. Јевреја је било више и имали су раширенију мрежу својих пословних ортака и агената. При наплати менице у Венецији или Дубровнику понекад је било тешкоћа због обостраног непознавања језика друге заинтересоване стране. Рецимо, у новембру 1577. у Дубровнику је морао бити нађен преводилац у лицу неког млетачког трговца који је знао турски.⁴⁰ Односи Јермена са Турцима могли су се лако успоставити: Турци су држали позиције у државним, политичким и верским стварима, а Јермени у трговачким и финансијским (заједно са Јеврејима и Грцима).⁴¹

У Дубровник су стизали Јермени и из Анкаре, који су своју робу слали у Анкону; у граду Св. Влаха би одредили свог заступника, слично и у Анкони, односно и у Венецији; они би били овлашћени и да излазе на суд.⁴² Анкарски Јермени су из Венеције доносили текстил и веће количине шећера (у једном случају 48 сандука).⁴³ Крајем XVI века главни извозни артикал у Венецију и даље је био камелот.⁴⁴ У једном

36. Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд, 1973, 377.

37. Исто, 121.

38. А. Handžić, *Tuzla i wena okolina u XVI vijeku*, Tuzla, 1975, 228-29.

39. F. Babinger, *Mehmed des Eroberer und seine Zeit*, München, 1953, 316.

40. HAD, Div. canc. CLXIII, 82'-83 at, 183-3' at.

41. V. Morpurgo, *Deniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću*, Starine JAZU 52, Zagreb, 1962, 243.

42. Један случај: Proc. canc. VI, 47'-8 (19. X 1595).

43. HAD, Div. canc. CLXXXVII, 84' (28. I 1548).

44. HAD, Div. canc. CLXXXII, 82'-3 (27. X 1592); No-Sic. XXIX, 134-35 (20. V 1589); XXXI, 37-8 (31. III 1595), 121 (8. VI 1595); XXXIII, 50-0' (11. III 1596); XXXIX, 190'-1 (28. V 1596).

случају вунене тканине из Венеције требало је превести у Родосто, велику извозну луку кожа у Мраморном мору, и то осигурањем, закљученим у Дубровнику.⁴⁵ Осигуравање камелота за Венецију понекад су заједно обављали Јермени и Турци,⁴⁶ мада се међусобно нису нарочито гледали. Поред камелота и кожа, Јермени и Турци из Тарза, Анкаре, Халеба и Тебриса осигуравали су терете за Венецију и сирове свиле.⁴⁷

Дешавало се да Јермени, после дугог копненог путовања оболе и умру пре пловидбе по Јадрану. Тада је требало обезбедити оставштину (извозну робу, новац, текстил) и покренути оставишску расправу за наслеђивање.⁴⁸ У таквим случајевима дубровачка влада обраћала се назору и дефтердару, а тражила је и хоћум Порте.⁴⁹ Издржавање карантина у дубровачком лазарету било је апсолутно обавезно за све трговце са Истока, па и за Јермене; године 1532. контумацирао је један Јерменин са слугом који је дошао са јелењом кожом и оријенталним текстилом (међу којем је било и кошуља на „редице“, вероватно извезених).⁵⁰ У Дубровнику су понеки Јермени службовали као сензали, који су опорезовани и већим свотама за обављање те уносне професије; Спасу Хоци разрезано је (1572) 105 дуката годишњег пореза.⁵¹ Било је случајева да су узалђена добра понеког презадуженог Јерменина.⁵²

Трговци у Турској и суседним земљама били су организовани у етно-верским системима, који су налагали да се пословна станица успостави и у дотад мање привлачним местима. Тако су и Јермени свакако дошли у Београд са турском војском 1521. године, ако не и раније.⁵³

III УВЕЋАЊЕ ЈЕРМЕНСКЕ ТРГОВИНЕ ПРЕКО ДУБРОВНИКА СРЕДИНОМ И У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVII ВЕКА

У првој половини XVII века нема много података о јерменским трговцима у балканским земљама. Њих је тада било у Дубровнику, Сплиту, Београду и Софији, свакако у Скопљу, можда у Охриду и Ље-

45. No-Sic. XXXII, 240'-41' (19. I 1596).

46. HAD, No-Sic. XXIV, 98-8'; XXX, 51 (19. XI 1594); XXXI, 223-3' (4. VIII 1595); XXXVII, 137'-8 (14. V 1598).

47. No-Sic. XXV, 98-8' (21. V 1590). – Возарина је обрачуната са 5 лира за таблу камелота и 6 за свитак сирове свиле.

48. HAD, Cons. rog. LXXVI, 219 (8. VI 1599); N. Filipović, *Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine našim zemljama*, Prilozi za orijentalnu filologiju, II, Sarajevo, 1952, 61, 75.

49. HAD, Cons. rog. LXXVI, 219 (8. VI 1599); Lett. Lev. XXXVII, 207 (22. VI 1591).

50. HAD, Sanitas II, 108 (12. VII 1532).

51. HAD, Consolati. Tassa per sansaria imposta a sansali publiciž.

52. HAD, Cons. rog. LXI, 150 (24. X 1572).

53. *Историја Београда*, кн. I, Београд, 1974, 365, 324-25.

шу. У Сарајеву, па и у Ужицу, јако су се уврежили Јевреји, па, природно, није било много места и за њихове конкуренте. У значајној извозној луци Сплита било их је уз Јевреје.⁵⁴ На ужичкој пијаци је, иначе, било (1602)⁵⁵ много кожа, које су добро пролазиле у Венецији. Јермени, који су се населили у Дубровнику, плаћали су само четвртину уобичајених царинских дажбина, без обзира да ли је реч била о сировинама са Истока или са других страна.⁵⁶ Јермени у Сарајеву су стално били у покрету, али су имали неку махалу.⁵⁷ Дубровчани су почетком столећу могли бити посебно наклоњени према балканским Јерменима; у априлу 1601. дата им је као милостиња уље за њихову цркву у Једрену.⁵⁸

Двадесетих година повећана је царина Јерменима у Дубровнику. Власти су (15. јула 1624) одредиле да ће Јермени и Грци плаћати и све нове намете, тј. имали су за волујске коже да инкасирају четири перпера за уобичајену количину увеза у увозу и осам динара за изношење из Дубровника, а за бивоље коже, много цењене за израду ђонова, двоструко.⁵⁹ Скопски Јевреји и Јермени помињу се у записницима дубровачког Сената у јулу 1624. године,⁶⁰ свакако у вези с кожама. Један Соркочевевић и софијски Дубровчанин Влахо Кауриага били су гарнти да би нашао преко 300 дуката за осигурање његове робе за Италију.⁶¹ Као и Јевреји и Грци, јерменски трговци, који су долазили са товарима караваном у Сплит, нападани су од пљачкаша, посебно оних из околине турског Клиса.⁶²

Избијањем Кандијског рата (1645) појачан је долазак јерменских, грчких, босанских (муслиманских и католичких) трговаца па и правих Турака, јер су из непријатељства са Млетачком Републиком искључени други излази у западни свет.⁶³ Јерменски пословни људи ојачали су се и у самом Цариграду, па су дубровачки поклисари од њих узимали новац на зајам, што је отплаћивано месецима јерменским компанијама у Италији. Увећање броја Јермена вреди и за Једрене и Смирну (Измир). У Цариграду је живело 200.000 Грка и Јермена.⁶⁴ У Софији је ста-

54. G. Novak, *Split u svjetskom prometu*, 105-6.

55. HAD, Div. for. X, 37 (1602).

56. HAD, Cons. rog. CXXII, 14' (14. I 1670).

57. Evlija Celebi, *Putopis*, Sarajevo, 1979, 84, 106.

58. HAD, Cons. rog. LXXVII, 158-8' (2. V 1601).

59. V. Vinaver, *Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII veka*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, IV-V, Dubrovnik, 1955, 426 (година 1627).

60. HAD, Cons. rog. LXXXIX, 51'.

61. HAD, Sic. de Notaria LVII, 187 (24. VIII 1629).

62. Commissiones et relationes venetae, VIII, Zagreb, 1977, 218 (1638).

63. HAD, Cons. rog. CIX, 84-4'.

64. J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* III, Pesth, 1835, 279.

новало 3.000 Јермена поред 30.000 Турака, 25.000 Бугара и 15.000 Јевреја. И у Скопљу је увећано њихово присуство.⁶⁵ У Дубровник су њихови каравани довозили више робе, али трговци нису долазили у већим групама.⁶⁶ Због конјуктуре дубровачке извозне скеле, у Дубровнику су даље повећане царинске тарифе (1646).⁶⁷ Један аутор је песимистички тврдио да је већ средином XVII века дубровачка трговина у балканским земљама била без већег значаја, јер су трговци забележени из унутрашњости Полуострва били већином муслимани, босански католици, Јевреји, Јермени и Грци.⁶⁸ У априлу 1648. дубровачко Веће умољених прихватило је молбу у вези са дажбинама Турака, босанских католика и Јермена.⁶⁹ Случај је настао са насилним увећањем наплате од стране Турака тројници дубровачких трговаца у Новом Пазару (1647) када су они морали да доставе босанском паши 84.000 акчи; они су своту предали, али су резервисали право да тај новац сакупе и од Јевреја, Турака и осталих „нација”, које су извозиле преко Дубровника; слично је било и годину раније, кад су Дубровчани саветовали да се еспап трговаца свих „нација” која пролази кроз Нови Пазар оптерети пропорционалним постотком издатака; преко Новог Пазара пролазила је и роба Јермена.⁷⁰ Софијски Јермени су, без обзира на ратне околности, слали коже у Венецију преко Сплита, где није било царинског кајшарења.⁷¹

Османлијске власти у Босни ометале су трговински промет преко босанског елајета, па је обнародована посебна бујурулдија о наплати мимохода од свих, па и од јерменских трговаца у износу од седам талира од коњског товара кожа или млетачке мануфактурне робе.⁷² Стање бар за Јермене било је ублажено кад је, уместо насилног Мурат-паше, за босанског везира (1656) дошао Сулејман-паша, муж султаније Ајше, родом Јерменин.⁷³ Јерменско име су користили Јевреји, не само кроз Босну, него и у Венецији (уосталом, као што су користили и дубровачко име). То су запазили дубровачки цариници као злоупотребу у напла-

65. Ј. Радонић, *Римски курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950, 238, 58.

66. В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Буџарској крајем XVI века (1660–1700)* Историјски часопис, XII–XIII, Београд, 1963. – Један пример: HAD, Div. for. LXXXI, 219’.

67. В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Буџарској*, 214.

68. Р. Самарцић, *Историјски гласник*, бр. 3–4/1951, 16.

69. HAD, Cons. rog. CI, 12’–13’ (25. IV 1648).

70. HAD, ASMM XVII st., sv. IXI, № 2234/31; С. Демитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, Београд, 1958, 138, 170.

71. Ђ. Цићин-Šаин, *Pisma Marka Kavanjina, splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća*, Starine JAZU, XLIX, Zagreb, 1959, 135 (неки Марко из Софије 1643).

72. HAD, Lett. Lev. L, 205 (6. V 1651).

73. J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III, 446; Н. Крчевиљковић, *Esnafi i Obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, 35.

ти царине, па су о томе обавестили своју владу.⁷⁴ Томе се не треба чудити, јер су софијски Јермени радили са тамошњим бројнијим Јеврејима; реч је о секвестру (1652) 47 бала кордована које су носиле јерменску ознаку, мада су представљале имовину софијског Јеврејина Ахива Барманвалија, упућених једном сународнику у Анкони.⁷⁵ Један софијски Јерменин био је дужан дубровачком Јеврејину Аврахаму Барјосефу 140 цекина, што је истеривано на дубровачком суду.⁷⁶

Јермени, типични амбулантни (путујући) трговци извоза и увоза, који су били присутни у разним областима Османлијског царства, били су присиљени да се повезују са пословним људима других језика, обично преко овлашћених заступника. Персијанац Исмаел Данилев у Венецији опуномоћио је Ованса Јерменина, Ховаца Валеђијана из Персије, али Јерменина и још четири трговца друге националности, као што је у име Николе и Димитрија, Грка, овластио Султана Оватсеовог, персијског Јерменина, да представе њихову робу у дубровачкој луци на броду неког Коленде, Французу Антоану Мартену; прокуру је саставио Фирентинац Франческо Вијери и оснажио ју је жигом јерменских трговаца.⁷⁷ Дакле, Јермени су у Венецији имали и неку заједницу, вероватно са локалним конзулом, као и Јевреји. Јерменски трговци Султан Јоанов, Лазар Махазур и Франтус Малагијан, заинтересовани у терету наведе, насуване под Колочепом, именовали су свога правозаступника Ламбрицу Вл. Соркочевиха са налогом да сакупи ствари са лађе.⁷⁸ Јоан Јерменин из Абилдереа (код Халеба) поставио је за свог пуномоћника босанског католика Петра Златарића, с налогом да у његово име у Дубровнику води спорове.⁷⁹ Јерменин Блазије Ђорђи овластио је (1658) Дубровчанина Марина Раданића да се у његово име појављује у дубровачким судовима.⁸⁰ Јерменин из Персије Качатур Саган именован је за свог заступника Рајмонда Мондирина – да сакупи имовину његовог умрлог брата у Дубровнику Ованса, с правом да излази на трибунал.⁸¹ Јерменски, персијски и арапски трговци појављивали су се на балканским и

74. HAD, Cons. rog. C, 223.

75. HAD, Mob. ord. XCIII, 374' (24. II 1652).

76. HAD, Mob. ord. XCVIII, 134' (31. VIII 1657).

77. HAD, Proc. sanc. XLVIII, 64-65 (23. VII 1652).

78. HAD, Proc. sanc. XLVIII, 143'-44 (30. IV 1653).

79. HAD, Proc. sanc. XLVIII, 128 (8. III 1653). – Златарић је наплаћивао дугове Султана Јоанова. Исмаила Данијевог, Лазара Махарова и Јоана Малађијана од Фирентинца Франческа Вијерија; реч је била о преузимању робе или новца од Фирентинца који је покупио робу Јермена са наведе „Madonna Buon Viaggio”, која је доживела удес код једног далматинског острва (Исто, 146, 29. IV 1653).

80. HAD, Proc. sanc. L, 216, (9. IV 1657).

81. HAD, Proc. sanc. LII, 183' (9. IV 1660).

подунавским тржиштима пре свега за време својих сезонских посета у невеликом броју, без сталних упоришта, покривајући простор између Цариграда, Багдада и Индијског океана, Будима, Беча и Венеције.⁸² Ипак, у Дубровнику је (1657) седео конзул Јермена и Персијанаца Јоан Паули, ожењен у Дубровнику, изабран и потврђен на тој функцији јула 1657. године.⁸³

Јермени су помињани на седници дубровачког сената у фебруару 1652. године.⁸⁴ Јермени, Грци, Јевреји и Турци често су преко Дубровника одлазили на бројне и чувене италијанске сајмове. Приликом повратка у пролеће 1656. били су нападнути од „злића“ херцеговског аге Омера; сва имовина им је опљачкана, неки од путника су убијени, неки рањени, а осталима је тешко прећено; отето је и 4.000 талира у готову.⁸⁵ Хајдуци у млетачкој служби тешко су опленили (у лето 1664) јерменски караван, па су се оштећени жалили све до дужда; плашећи се новог напада херцеговачког санџак-бега, Сињорија је поново забранила хајдуцима да претерано изазивају Турке и њихове поданике,⁸⁶ ту акцију је извело 300 хајдука, а страдали су највише Јермени; Кристофор Грегориц изгубио је 16 коњских товара воска и шест товара других сировина.⁸⁷ Годину раније бокелски хајдуци су опљачкали караван у коме је било имовине и јерменских трговаца.⁸⁸

За шездесете године XVII века има највише дубровачке грађе о Јерменима у балканским земљама. Највећи део турске спољне, извозно-увозне, трговине налазио се у рукама странаца, дакле и Јермена. Роба до излазних лука, рецимо Дубровника, превожена је караванима, који су били под сталним ударом хајдука. У Бијелом Долу је највећи број коња из каравана од 300 товара одведено по споразуму између хајдука и пандура.⁸⁹ Неки западни путници XVII века запазили су да су јерменски трговци важили у народу као поштенији и мање гуликоже него Јевреји, можда већ и зато што се нису бавили давањем новца под заленашки интерес. Таква човечнија пракса долазила је до изражаја и у Дубровнику. Ту је, примерице (1665) Јерменин Стефан Давид дао на

82. R. Samardžić, *Dubrovački Jevreji u trgovini XVI i XVII veka*, „Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja”, Beograd, 1971, 2.

83. HAD, Cons. min. LXXX, 115' (10. VII 1657).

84. HAD, Cons. rog. CIII, 208.

85. HAD, Lett. Lev. LVI, 102, 103-3', 121, 123' (25. VI 1656); B. Hrabak, „Zlići” iz Herceg-Novog i zulumčarewe na uštrb dubrovačke trgovine 1600-1667. godine, Boka, XI, Herceg-Novog, 1980.

86. HAD, Lett. Pon. XXIV, 120-86; *Историја српског народа III/1*, Београд, 1993, 409.

87. HAD, Lett. Pon. XXIV, 106'-7 (23. V 1663).

88. HAD, Lett. Pon. XXIV, 235-5' (14. VIII 1664), 238-8'.

89. HAD, Lett. Lev. LVIII, 184-4' (2. V 1663).

зајам 15 дубровачких дуката једном Дубровчанину без наплате камате („артат“).⁹⁰ Није познато да су Јермени који су позајмљивали дубровачким поклицарима златнике при плаћању трибута и трошкова у Цариграду узимали камату, него би одмах поклицари саставили меницу на дубровачку владу да у Венецији исплати позајмљени новац, на пример, тамошњем познатом трговцу Петру Колиесу.⁹¹ У истрагама које су се тичале домаћих пословних људи они су радо сведочили; у расправи, која се односила на једног Ришњанина, поред тројице Босанаца као сведоци испитани су и Блазио и Јаков Ђорђи.⁹² Јермени су, кудикамо више од Јевреја и Грка, подлегали утицају средине у којој су стално живели, а тиме и апсорбовању, нарочито тамо где их није било у већем броју, као у Софији и осталој Бугарској. У седмој деценији један босански ваљиа је поново био Јерменин: Ђор Али-паша (1667), који није лоше забележен ни у Дубровнику.⁹³

Венеција је била веома важно средиште Јермена. Са тим градом, не само што је обављана извозно-увозна трговина, него је то био и њихов финансијски центар на Западу, о чему сведоче њихове многобројне менице.⁹⁴ Како су хајдучким препадима страдали и вредносни папири упућени првенствено у Венецију, и око тога је било потрке и у Дубровнику⁹⁵ и у Венецији су Јермени, слично јужним Словенима и Арбанасима, развили и културну делатност, уз цркву и школу. На острву Сан Лазаро Петар Мехитар је установио (1718) типографију, у којој су тиска на нека дела о природној историји Блиског истока.⁹⁶ Из Венеције је море Јермене одвукло чак у Енглеску, мада им је у тој острвској земљи улазак најпре забрањиван, као и другима са турског политичког простора.⁹⁷

Са престанком дејстава Кандијског рата Јермени су се опет вратили Јадранском басену, као свом главном пословном простору. Са она мора још за време рата менице су обављале новчане трансакције и у великом средишту Софији.⁹⁸ Бугарска, нешто боље економски сачувана, привлачила их је, У Трнову, примерице, један Јерменин дао је ду-

90. HAD, Aptay IX, 87 (5. I 1665).

91. HAD, Lett. Pon. XXVII, 29 (8. IV 1669).

92. HAD, Intent. canc. XLV, 26' (3. III 1668).

93. Ј. Радонић, *Дубровачка акција и повеље*, кн. III/2, Београд, 1939, 615.

94. S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, t. VIII, Venezia, 1859, 354.

95. HAD, Lett. Pon. XXIV, 106'-7 (23. V 1663), 235-5' (17. VIII 1664).

96. HAD, ASMM XVII st., sv. 47, N° 1851/4 (6. IX 1668); Lett. Lev. XXVII, 29 (8. IV 1669). – *Menice Dubrovčana u Carigradu*: Lett. Lev. XXVI, 81' (30. VII 1669); ASMM XVII st., sv. 38, N° 1792 (2. VIII 1663).

97. J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches iz Europa*, IV, Theil, Gotha, 1756, 323.

98. HAD, Lett. Lev. LVIII, 118-8'.

бровачком поклисару 410 талира на зајам, што је, такође, компензирано меницом на Венецију.⁹⁹ Без обзира што су се држали Венеције, Дубровчанима су ипак више веровали, те су у самој Венецији пуномоћничка овлашћења са Млечанина пренели на Дубровчанина.¹⁰⁰ Но, у Цариграду су се прикључили Босанцима због превеликих дубровачких царина за трајања рата.¹⁰¹ Исто тако, у спору једног јерменског трговца у Дубровнику тражена је правна помоћ Венецијанаца.¹⁰² Године 1677. млетачки бродови су ухватили пеку лађу са тканинама Јермена, те су је ескортирали у Задар; на ослобођењу тога еспапа радили су не само са Дубровчанима него и са браћом Брњаковићима, Сарајлијама који су се уврежили у Анкони. Код великог везира су такође навели млетачко задржавање тканина у Задру.¹⁰³ Јермени су се из Венеције одмах нашли у великом средишту средоземне поморске трговине у Ливорну због дуга од чак 10.000 талира једне јерменске групе која је пословала са Фиренцом, одакле су преко Дубровника отишли да се жале херцеговачком паши.¹⁰⁴ Занимљиво је да је 1177. године по Хиџри из Цариграда упућена наредба босанском валији да се потруди око купљења цизје од хришћана, Јевреја и Јермена у Босанском, Зворничком и Херцеговачком санцаку,¹⁰⁵ мада нема података да је Јермена тада стално насељених било у та три санцака. Јермени су у погледу нових послова некад ишли за многобројнијим и боље пласираним Јеврејима. Ови су (почетком 1670) почели остваривати велике користи од извоза пшенице из јужноарбанашког пристаништа Сајаде. Јермени су се одмах упутили у исту луку.¹⁰⁶ Једна одлука дубровачког сената односила се на довоз робе са Истока преко Дубровника за Анкону у аранжману Јермена, с тим да се сировине даље транспортују за Белгију; ту је дубровачко владајуће тело одредило ниску царинску ставку од четвртине уобичајене царине.¹⁰⁷ Реч је свакако о транзиту у правцу Енглеске, где су послови само тињали у претходној ратној деценији.

Осамдесетих година, пре него што је почео први Морејски рат (1684–99), Порта је (1588) тешко опорезовала све домаће и стране трговце, велике и мале, не заобилазећи ни муфтије, државне функционе-

99. HAD, ASMM XVII st. sv. LI, N° 1967 (Sarajevo 4. VI 1671).

100. HAD, Cons. min. LXXXIII, 120 (17. IV 1670).

101. J. Радонић, *Дубровачка акција и повеље књ. III/2*. 888 (јесен 1677).

102. HAD, ASMM XVI st. sv. 47, N° 1843.

103. J. Радонић, н.д. 888; Lett. Lev. LXIII, 153 (2. VI 1677); Lett. Pon. XXX, 27' (8. IV 1677).

104. HAD, ASMM XVII st., sv. 49, N° 1873/1.

105. H. Hadžibegić, *Džizja ili harač*, Prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV, Sarajevo, 1953.

106. HAD, ASMM XVII st. sv. 47, N° 1849/8 (9. IV 1670).

107. HAD, Cons. rog. CXXII, 14 (14. I 1670).

ре, официре па и саме везире.¹⁰⁸ Тада је Скопље имало импресивних 20.000 домова Срба, Грка, Јевреја и Јермена.¹⁰⁹ Да се одрже, Јермени су после наметања нових пореза морали да даље прошире свој наступ у копненој трговини. Према једном некомпетентном мишљењу, Јермени су, заједно са Цинцарима и Грцима попунили празнине настале сеобом Срба преко Саве и Дунава (1690).¹¹⁰ Јермени су посећивали вашаре и по малим местима, на пример већ 1656. године у босанском Дабру, где су се сусретали са Турцима и Грцима, али не и са Јеврејима.¹¹¹ О једном врло богатом Јерменину, Апро Челебији, писао је (1680) Марин Кабога дубровачкој влади наводећи да располаже власништвом од 600–800.000 дуката.¹¹²

Јерменски бродски транспорти већ на почетку непријатељстава (октобра 1684) страдали су од котарских ускока који су били под млетачком заштитом. Под Пељешцом отет је брод са робом Турака, Јевреја, Јермена и хришћана.¹¹³

IV ЈЕРМЕНИ, ПОТИСКИВАНИ И ЗБОГ ВЕРСКИХ РАЗЛОГА У ХVIII ВЕКУ

Почетком ХVIII столећа Јермени у Османлијској империји нашли су се у непогодном положају. Језуити, шпијуни папства, успели су да све османлијске хришћане источног порекла који нису припадали цариградској патријаршији (Јермене, Сиријце, Мароните) ставе под свој утицај. То је био разлог да је султан Мустафа II издао хатишериф, претећи тешким казнама, запленом новца и сужанством поданицима који би били обухваћени махинацијама повезаним са преласком у католичанство. Тадашњи француски представник на Порти де Сатон ефенција (Chateaub) био је заштитник исусоваца, али том приликом није реаговао. Против фаталног договарања између паписта и Јермена пружио се за време целог свог живота Хусеин Кебрили. Језуити, не само

108. Г. Станојевић, *Србија за време бечког ратца*, Београд, 1970, 90; ASMM XVII.

109. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, Београд, 1950, 373. – Јермени се могу ишчитати из статистике о верској припадности поуплације у македонским градовима ХVI века, јер су Јермени у јединственој колони са свима хришћанима (А. Стојановски, *La population dans les villes macédoniennes au XVe et XVIe siècle*, Зборник: *La Macédonie et les Macédoniens dans le passé*, Скопје, 1970, 123-26).

110. М. Савић, *Наша индустрија и занатли*, Сарајево, 1922, 267.

111. HAD, Lett. Lev. LVI, 136; В. Випавер, *Дубровачки трговци у Србији*, 194.

112. HAD, ASMM XVII st., sv. 70, N° 2125/301.

113. S. Zlatarić, *Kronika o. Pavla Silobadovića o četovanju u Primorju (1662-1683)* Starine JAZU, XXI, Zagreb, 1889, 110 (21. X 1684).

што су се инфилтрирали у јерменску националну цркву, поставши у њој учитељи и канцелари локалних заједница (знајући турски језик), него су успели да делују и на чланове њихових породица, па и да материјално помажу оне који су били прозелити, тј. спремни да пређу у католичанство. То је особито деловало на представнике сиромашних слојева Јермена. Таквим радом био је заокупљен и јерменски патријарх. Пророчтво у јерменској цркви било је везано за рат католичких сила против Турске. Тако су биле испуњене прве три године столећа са преласком великог броја Јермена у католичанство, не само у Цариграду и околини, него и у унутрашњости царства, посебно у Ерзеруму. Патријаршијска столица у току 1703. године потпуно је пала под удар трибунала Порте.¹¹⁴

Тадашњи патријарх Авиетис био је потпуно одан католичанству. Он и његови пријатељи били су засужњени. У таквим условима требало је изабрати новог патријарха. Католичка партија истакла је свога кандидата – Јуфа (Souph). Њега су подржавала три пароха који су прешли у католичанство. Њихов непријатељ био је Ефраим, епископ из Једрена, који је исповедао православно догматско становиште, а кога је узео у заштиту и диван великог везира. Но, папска странка уживала је знатну новчану помоћ Рима. Ускоро је 16 свештеника православне партије прешло исусовцима. Католичку страну помагали су, не само дипломатски представници католичких, него и протестантских држава, у првом реду нови француски амбасадор Фериол (Férial), који се за ту странку заузимао чак и у Диванском савету, одлажући пуна решења за боље дане.¹¹⁵ Католичка партија је успела да прогура свог кандидата за патријарха. Против овога дигла се православна фракција (старо-Јермени), која је хеџаји намеснику у Једрену упутила делегацију на челу са Ефраимом. Епископ Ефраим је изложио опасности које отоманским Јерменима прете од језуитског католичанства („црних пароха”) и одлазка младих Јермена на школовање у Француску; таквих је (у марту 1703) било већ 300. Порта је реаговала тако, што је новог патријарха интенирала (у пролеће 1706) на Хиос. Ферон је тада помагао патријарху тиме што је његову столицу бродом пребацио на Хиос. Аведикт је био само краће време под строгим режимом. Њега је на Хиосу помагао француски вицеkonzул Бонал (Bonnal). У Цариграду је француске штићенике подржавала струја противна великом везиру, на челу са Али-пашом. Католичка партија имала је у престоници своју штампарију, која је била под изричитим покровитељством Фериола, издајући де-

114. A. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, V Theil, Gotha, 1857, 306-8.

115. Иеро, 303-10.

ла на јерменском језику. Патријарх је враћен у Цариград, а језуити су на своју страну (почетком 1707) привукли и јерусалимског патријарха, што је деловало као права бура. Порта је реаговала хатишерифом на тај начин што је патријарха са 40 присталица послала у Вањо (код Јерусалима). Многи од заточених спасли су живот преласком на ислам, док су неки „французи” завршили као мученици. Фериоловим посредништвом патријарх Аведикт је поново враћен у Цариград, а велики везир је (септембра 1706) примио 20 писама француског краља.¹¹⁶ Тиме су односи само одложени.

У погледу трговачких позиција Јермена у Царству, В. Винавер сматра да су Јевреји, Јермени и Грци двадесетих година ХVIII века сведени на локалне довознике и трговчиће.¹¹⁷ То мишљење оспорава објављена аустријска грађа. Јермени су извозили балканске сточне производе у Хабсбуршку монархију, па је један јерменски трговац из Пере (део Цариграда) имао велико складиште у Приштини (1729), одакле је сировине желео да претури преко границе у аустријску Србију.¹¹⁸ Дубровачка грађа омогућава закључак да су се трговци Јермени и Цинцари (свакако већ средњих деценија столећа) ширили по балканским и панонским областима.¹¹⁹ Италијан Пјетро Бузенело у свом дуго необјављеном рукопису „Турске белешке” устврдио је да отомански Јермени у његово време нису користили у свом пословању море, него да су то копнени трговци и да се њихов посао у највећој мери састоји у промету драгог камења; они их купују од Европљана, а потом их препродају у Турској и убиру значајне профите.¹²⁰ Авго Сућеска тврди да су Грци и Јермени држали у својим рукама спољну трговину и да су били противници Отоманског царства.¹²¹ Уосталом, и сам Винавер признаје да су Јермени представљали конкуренте дубровачким трговцима и да су још средином ХVIII века пословали преко Дубровника.¹²² У прилог реченог ваља додати да је један Јерменин ухапшен у Солуну на броду Дубровчанина Луке Содрње.¹²³

Грци и Јермени који су се увек трпели и споразумевали (док су Јевреји водили искључиву политику и као турски људи избегавали су да се удружују са политички сумњивим), удружили су се и 1776. године из-

116. Исто, 310-17.

117. V. Vinaver, *Der venezianische Goldzecken in der Republik Ragusa*, Bollettino.

118. М. Митровић, *Подаци о Србији у пројектолу Дворског рајног саветца у Бечу (1717-1740)*, Споменик САНУ, 130. Београд, 1928, 273.

119. V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, dio II, Zagreb, 1980, 217.

120. G. Stanojević, *Vijesti o Turskoj*, Sarajevo, 1960, 87.

121. A. Sućeska, *Ajani*, Sarajevo, 1965, 146.

122. В. Винавер, *Крај дубровачке трговине на Балкану*, I, историјски гласник, бр. 1/1956, 6.

123. HAD, Lett. Lev. LXXVIIa, 244 (16. IV 1751).

вршили су удар на турске финансије, учествујући са две трећине у фондовима државне ризнице.¹²⁴ Посебно су притисли капудан-пашу, тј. турског заповедника морнарице, која је имала потреба за великим улагањима у изградњу бродова.

Турнфор је забележио да су Јермени не само господарили левантском трговином, него да су имали успеха и у промету добара по највећим европским варошима. Они су контролисали трговачке трансакције од Ливорна до дубоко у Персију. Одлазили су и до Великог Могула, у Сијам, на острво Јаву, на Филипине и у друге делове Далеког истока.¹²⁵ Преко ирачке луке и караванске раскрснице Басре доносили су индијски текстил у Цариград, који је био средиште луксуза.¹²⁶ Из индијске Калкуте су навраћали у Персијски залив до Маската, Ормуса, Бендер-Абаса или које друге луке, одакле је еспап на великим чамцима отправљен до Басре, Багдада па и Мосула, а затим је роба претоварана на караване и преко Дијарбекира упућивана у Цариград или преко Халеба у Летекију или Александрију. Доста рано су се уврежили у Марсеју и Фландрији. У XVIII веку основане су омање насеобине и по градовима изван Османлијске империје, тек толико да послуже као станице за велику транзитну трговину.¹²⁷ Било их је и у великом пристаништу Солуну, поред Јевреја.¹²⁸

Поред транзитне трговине Јермени су упражњавали и продају драгог камења и сувенира, бавећи се и мењачким пословима (сарафлуком). Они су драго камење (адићаре) набављали у Западној и Средњој Европи, глачали су их и дотеривали према источњачком укусу.¹²⁹ Продаја скупог драгог камења обављана је у Цариграду и главним отоманским градовима. Јермени нису избегавали провинцијске центре. Било их је, примерице, и у Нишу, држећи и свештеника, где су их затекли (1737) аустријски војници.¹³⁰ У Софији их је било у већем броју и у XVIII веку.¹³¹ Према једној француској статистици Јермена је (1808) било 20.000 у Бугарској. Просто је тешко веровати да су се у наполеоновској Далмацији и у суседној Босни сакупили чак њих 60.000.¹³²

124. A. W. Zinkeisen, н. д, V, 338.

125. Piton de Tourefort, *Revelation d'un voyage de Levant*, t. III, Lyon, 1727, 251–252.

126. К. П. Костић, *Грађа за историју српске трговине и индустрије*, Споменик СКА, 66, Београд, 1926, 153.

127. Исто, 195.

128. Исто, 195.

129. Исто, 195.

130. A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, vol. II, Roma, 1875, 264.

131. Ј. Цвијић, *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву за 1892–1901*, II, Београд, с. а., 14.

132. М. Гавриловић, *Исејси из иариских архива*, Београд, 1904, 245.

V ЈЕРМЕНИ У ПОДУНАВЉУ И УГАРСКОЈ У XVII И XVIII ВЕКУ

Са турском војском јерменски трговци су стигли и у Панонију. Преко Угарске пре велике хришћанске противофанзиве 1683. године они су прешли и у Аустрију и утврдили су се у Бечу. Грчки и српски трговци добили су 1667. године привилегије о свом трговању у Дебрецину (Сатмару, Сатмар-Нимету, Калоу), које су проширене и на Украјинце, Молдоване и Ердељце нарочито у погледу судства и општих права.¹³³ Из дописа Дворског ратног савета од 12. јануара 1671. произилази да су се они сместили у Аустрији и Бечу још током освајања Угарске, заједно са другим турским поданицима. Према тврдњи аустријског резидента Куница (у фебруару 1674) бечки Јермени и Срби извештавали су своје пријатеље у Београду о догађајима у ћесарској престоници па и о Дворском ратном савету.¹³⁴ Бечке власти су 1667, 1689 и 1690. изјављивали да дозвољавају јерменским, грчим и српским трговцима да одлазе у Турску како би допремили левантске производе које би слободно продавали у хабсбуршким земљама.¹³⁵ Јермени турски поданици су у Бечу држали радње са увозном робом источног порекла, и у томе су им се придружили Јермени хабсбуршки држављани. Захваљујући тој подршци, јерменски трговци су успели да потисну дубровачке трговце у Угарској, па чак и у неким градовима Србије.¹³⁶ Ипак, доњаоустријска влада је јуна 1678. године удаљила готово све српске трговце из области своје надлежности, а са њима, изгледа, и неке Цинцаре и Јермене.¹³⁷

Повластице добијене 1667. године обновљене су 1690. године.¹³⁸ У септембру 1693. Будинска коморска администрација је објавила патент о слободној трговини и о убирању таксе које су грчки и јерменски трговци у Дебрецину могли да за своје финансијске обавезе према државној каси убирају од грчких, српских и других трговаца који су долазили са стране.¹³⁹ Јермени и Грци, ослањајући се на тај патент, досељавали су се из Србије у Дебрецин, уживајући трогодишњи имунитет у погледу

133. Р. Веселиновић, *Развитак занатлијског и трговачког слоја српског друштва под сјајном влашћу у XVII и XVIII веку*, Градска култура на Балкану (XV–XIX век), Београд, 1984, 101, 115.

134. С. Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, књ. II (у даљем тексту: ИСУ), Београд, 1990, 74, № 61 (Беч 1690).

135. В. Винавер, *Херцеговачка трговина са Дубровником почетком 18. века*, Историјски записи, бр. 1-2/1955, 91.

136. Р. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год., Београд, 1970, 179; Споменница 25-годишнице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, 67-72.

137. Р. Веселиновић, *Развитак*, 114.

138. Као нап. 2/V.

139. ИСУ I (1987), 199, № 225 (Београд 4. IX 1693).

плаћања пореза, са правом да могу долазити на вашаре и друге јавне тргове.¹⁴⁰ Понеки Јермени су знали да обављају ковачке послове на турски начин у неким мањим угарским местима.¹⁴¹

Поред Јермена који су живели у Угарској још под турском управом, један број Јермена прешао је из Београда у Угарску за време велике сеобе Срба 1690. године. Неки од њих платили би 30-сетницу и царину у Осијеку (1695).¹⁴² У Петроварадину је неки од њих намирио дажбине 1699, а као стално насељени ту се бележе 1710. године да возе турску робу.¹⁴³ Павал Јерменин из Печуја довозио је лимуне и пиринач.¹⁴⁴ Исти Павал је у Печују и пописан.¹⁴⁵ Неки Јермени, вероватно они који су прешли из Београда, били су већ делом србизовани, па једног таквог бележи Будимска коморска администрација као „Србин Марко Јерменин”.¹⁴⁶

Друга сеоба Јермена из Београда у Угарску догодила се 1739. године, после аустро-турског рата 1737-39, који је завршен неповољно по Аустрију, па су се са њеном војском повукли и многи цивили, међу њима и јерменски трговци. У Петроварадинском шанцу (Новом Саду) било је, наводно, преко 150 јерменских породица, што је претерано, јер је тај број пријављен да би се добила већа помоћ из Рима за градњу цркве у Шанцу. У октобру 1743. решили су ти досељеници да подигну богомољу, што им је дозволио католички надбискуп. У мају 1746. освећен је темељ храма, а у новембру те године освећена је и завршена црква.¹⁴⁷ Угарска дијета је 1741. године забранила турским поданицима (дакле, и досељеним Јерменима) да на територији Хабсбуршке монархије тргују било којом другом робом осим турске.¹⁴⁸

Између досељеника из Београда у Петроварадински шанац треба забележити Саркиза (Сергија) Ченезија, са сином Јоаном, док му је брат у поменутом рату погинуо. У јавном животу Јоан је иступао у име породице, док је отац само трговао. За Јоана је посебно забележено да

140. Б. Храбак, *Српски и босански трговци и занатлије у Угарској пре и непосредно после Велике сеобе 1690. године*, Врањски гласник, XXIII, 1990, 13.

141. ИСУ I, 473-4 (1698), 469-70 (Будим 24. VII 1690); Б. Храбак, *Српски и босански трговци*, 144.

142. С. Гавриловић – И. Јакшић – С. Пецињачки, *Грађа о балканским трговцима у Угарској* (у даљем тексту: ГОБТУ), књ. I, Београд, 1985, 147 (4. XII 1695).

143. Исто, 105 (6. VI, Саин), 424 (30. III 1710, Мартин).

144. Исто, 286 (10. III 1703).

145. Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796.* Нови Сад, 1936, 4.

146. ИСУ I, 716, № 791 (Будим 16. IX 1704).

147. В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. VI, Нови Сад, 1956, 243-5.

148. Р. Веселиновић, *Развитак*, 136.

је највише учинио да је у Новом Саду подигнута јерменска црква. Он је (у априлу 1759) изабран у спољашњи савет града. Повукао се 1753. из тога савета, пошто је у савет изабран његов син Саркиз. Послови млађег Саркиза почели су да посрћу, па је актива његовог пословног биланса 1771. године износила 26.937, а пасива 23.200 форинти. Поред куће на главној пијаци, Саркиз је имао 220 јутара земље. Саркиза је у трговини наследио син Симон, који је (1773) послао по робу у Беч калфу Србина, који умало што није био ухапшен због принципалових дугова; томе калфи Саркизови синови су продали породичну трговину за 10.000 форинти и напустили су Нови Сад. Симон је посто поста мајстор па управник и закупник спахилука у Бихорској жупанији.¹⁴⁹

Други новосадски Јерменин Јосиф Минос продао је (1760) кућу удовици једног мајора за 5.000 форинти. Други новосадски Јерменин продао је салаш од 13 јутара, али је јасно да је њиме располагао и пре продаје (1816). Може се претпоставити да је досељена породица Кода такође била јерменског порекла.¹⁵⁰ Јермени су у привредном животу Бачке у XVIII веку важили као закупци спахилука и имаоци права на држање крчми.¹⁵¹ Јерменин Бафаел Александер Агаман је добар део имовине потрошио да би се са два сина извукао испод османлијског ига. У Новом Саду, после куповине куће, стекао је завичајно право и право крчмарења (1778). Његов син Аугустин постао је тумач за оријенталне језике (1788) а његов млађи син остао је у Новом Саду, у трговини. Аугустин је отпутовао у Лондон да поведе парницу за наследство имања Која (хоће ?) Казара Грегорова, свога стрица, умрлог у Индији (1788). У Лондону је заборавио на посао и лепо се проводио, потрошивши 16.000 сребрних форинти.¹⁵² Мартин Агамир је такође бежао да се избави од турског насиља и турчења, те се сместио у српској вароши Будима. Почетком XVIII столећа Јермена је било и у Пешти, неких можда заосталих још из турских времена.¹⁵³

Историчар Новог Сада Ердујхељи је из записника о католичким визитацијама у архидијези (Калоча) установио следећу бројност Јермена у Новом Саду: 1763. године – 36 парохијана, 1767-42, 1798-102 парохијана.¹⁵⁴

149. Исто, II (1937), 18, 202, 231.

150. ГОБТУ I, 596.

151. Исто, 409.

152. В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. VI (1956), 9–10.

153. Ј. Витковић, *Сјоменици...*, Гласник СУД, II одељење, књ. III, 146.

154. В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад, 1947, 225.

VI ЈЕРМЕНИ У БЕОГРАДУ У XVI, XVII И XVIII ВЕКУ

Није познато како и кад су Јермени дошли у Београд. Можда је то било у првим деценијама XV века, кад су заједно са другим „трговачким нацијама” и Јермени вероватно дошли са Истока. Они су на запад сигурно допрли до Никшића и Дубровника. У сваком случају, последње деценије XVI века Јермени из Дубровника су настојали да се пробију до житородних крајева Србије, сукобивши се са Дубровчанима који су живели у Београду, који су извозили пшеницу у родни град. У то време на целом Средоземљу су владали несташица жита и велика глад. За београдске Дубровчане интервенисали су тамошњи Турци, тако да је дубровачки поданик Андрија Јерменин претрпео озбиљну штету; у име накнаде за финансијске губитке, он је примио нешто хлебног зрна и одустао је од судског поступка у Дубровнику против дубровачких трговаца у Београду.¹⁵⁵

У првој половини XVII века архивских вести о Јерменима у Београду има изузетно мало. У првом месецу 1613. године у Београду је умро Хадури Јерменин, и то без деце, а био је ожењен Драгом, Дубровчанком, која је можда умрла и нешто пре њега; као наследник остала је покојничина сестра Аница Николина. Ова је именовала тројицу Дубровчана да у Београду сакупе Хадуријева добра.¹⁵⁶

Године 1651. један католички мисионарски извештај о конфесијама у Београду гласио је да је реч о православној средини која има у граду митрополита и да поред Срба има још нешто стално насељених Јермена.¹⁵⁷ Француски путник и путописац Кикле хвалио је (1658) у београдској вароши пијаце и безистен; пијаце су биле пуне разноврсне робе, а јерменски дућани су добро снабдевени, као што су и Јевреји у својој четврти имали трговачке радње и еснап. Јермени су тада у Београду били једини пословни људи који су одржавали везе са Бечом и Немачком.¹⁵⁸ Помиње се и путовање у каравану Француза Пулеа (1658), који је са собом носио туце часовника; ове је за Београђане хтео да купи неки Јерменин Јоан, који је путовао у истом каравану.¹⁵⁹

155. HAD, Div. sanc. CLXXXIV, 7; Ј. Тадић, *Дубровачка архивска зраћа о Београду*, књ. II, Београд, 1976, 78. У турском попису становништва 1582. не помињу се у Београду, можда зато што их је растерала велика куга 1579. године.

156. HAD, Cons, min. I. XX, 299 (I. VII 1613); Proc. sanc. XXII, 161¹-2 (I. VII 1613).

157. Ј. Радолић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950, 232.

158. М. Марковић, *Један француски путописац у нишој земљи 1658*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. XII (1934), 314-15.

159. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XX, 34.; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, 114.

Јермени су били важан економски фактор у Београду. У неким местима су чак преотимали трговину. То су радили слично Оријенталној компанији. Један Србин (у септембру 1669) жалио се у Будиму др Брауну да јерменски трговци постепено преотимају трговину. Јерменски трговци у Београду су тада прилично ојачали. То је запазио поменути Браун, који је посетио неколико јерменских трговаца, који су посаграђивали лепе камене куће; један је имао у кући чесму и лепо купатило уз пећ.¹⁶⁰

У Београду Јермени су били повезани са Дубровчанима на начин који се није свиђао дубровачкој влади, па је покренула поступак против Јакоба Наталовог, који се највише заглибио у ортачење са Јерменима, а нарочито са Аврамом Арекутијем.¹⁶¹ При слању сировина београдски Јермени су имали дружбе и са тамошњим Дубровчанином Марком Мељејем.¹⁶² Можда се разговор о Јерменима на седници дубровачког сената 8. јуна 1660. односио управо на београдске Јермене.¹⁶³ Јерменска заједница у Београду слала је курире у Дубровник.¹⁶⁴ Главни пословни интерес у Београду биле су сирове угарске говеђе коже, но београдски Јермени експедирали су и вуну; поменути Јакоб Наталов преузео је за експедицију сто врећа од Јермена.¹⁶⁵ Једна пуномоћ показује многострукост у пословима и осредње јаким београдских Јермена. Киахинеј, жена Аврахама из Метрони (Јерменија) и њен девер Јакоб у име Аврахамове кћери и остале деце поставили су свога експонента да скупи све ефекте Аврахамова друштва, да повуче све кредите, било у ком месту, па и из околине Београда; пуномоћ су оверили челници дубровачке колоне у Београду.¹⁶⁶ Изгледа да је покојник позајмљивао сељанима новац да би повољније могао да преузме њихове производе, што је радио одвојено од трговачког ортаклука и аранжмана са Дубровником и Дубровчанима. Шездесетих и 70-их година постоји више аката о Јерменима, заведених у књигама серије „*Diversa de foris*“.¹⁶⁷

У опису Београда (1660) Евлија Челебија најпре је поменуо јерменску насеобину поред јеврејске, на дунавској страни. Постојала је и

160. Поповић, *Путопис др Брауна*, Годишњак Историјског друштва у Новом Саду, VI, Нови Сад, 1933, 331, 348; VII, 284; М. Премроу, н.н., 214; *Историја Београда I* (1974), 514.

161. HAD, Cons. rog. CXX, 2'-4, 29'.

162. HAD, ASMM XVII st. N° 2221 (15. X 1662).

163. HAD, Lett. Lev. LVIII, 8 (8. VI 1660).

164. HAD, Lett. Lev. LIX, 5 (17. VIII 1663).

165. HAD, Lett. Lev. LVIII, 92-2' (28. VIII 1661).

166. HAD, Proc. not. LIII, 263-64 (24. VI 1663).

167. HAD, Div. for. CX, 22 (1674); CXII, 138, 211 (1676-77); CXIII, 53 (1677-78); CIV, 73', 145', 149 (1678-79); CXXII, 267 (1689).

посебна јерменска црква, поред осам хришћанских.¹⁶⁸ Кад су Аустријанци ушли у Београд, извршили су (1689) попис варошана.¹⁶⁹ Поред 106 одраслих Срба, 43 Грка и 27 „латина”, забележили су и 49 Јермена.¹⁷⁰

Првих година XVIII века јерменски трговци су из Београда прелазили у земље бечког монарха да би продавали и куповали. Уписан је Најаздиз (1.700, пиринач, суво грожђе, урме), Хаџи (1.700, дрвена грађа за Будим), Ђика (1.700, ракија за Будим), Абетар (1.700, аба и постава за одела), Назлу – (левантијска роба, 1.701), Ђурко (1.701, за Братиславу 2.000 столарских ладица вредних 140 форинти), Петар (1.706), Јоан (1.719, 10 бала сантијана и 10 монтона цента дувана за пушење = 70 форинти, два топа абе = 100 форинти дувана за шмркање = 15 форинти, 10 покробаца за коње, цента пиринча = 10 форинти; 1.710: пиринач и смокве = 12 форинти.¹⁷¹ Будимска коморска управа је посведочила да су београдски трговци Урош и Јаков, који су лиферовали робу у Беч, по наговору Јерменина Аветиса, ступили у ортаклук са Петром Баугтоглуом, Јерменином из Цариграда; у укупном капиталу нове компаније од 13.000 форинти Петров капитал је износио 3.000 форинти; постојао је ортаклук поменуте двојице са Марком Мануком и двојцом других не-Јермена.¹⁷²

Становништво Србије према турском попису из 1704. бројало је свега 18.000 харачких обвезника, што је било осам пута мање него пре 1688. године; штавише, мањак је био и већи, јер трговци Јермени, Грци и остали источњаци, расути око Београда, као и Јевреји насељени по варошима Београдског пашалука, плаћали су цизју одвојено, па нису уписани у спискове са обичном рајом.¹⁷³

Нови аустро-турски рат осетио се у Београду (1716) по проласку кроз варош Јевреја, Јермена, Срба и Влаха из Темишвара са пртљагом и вредносним ефектима пред трупама цареваца и четама хајдука.¹⁷⁴ У колони која се вукла ка Београду било је око 12.000 турских поданика

168. Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1979, 84, 90; Споменик СКА, XLII, 10, 12. – Црквину помиње и Е. Браун (1669).

169. Ј. Витковић, *Споменици...*, Гласник СУД, II одељење, књ. III, 182 (3. II 1709).

170. С. Пецињачки, *Два документа о Београду и његовој околици 1689-1690. године*, Годишњак града Београда, XXIV (1977), 25-26.

171. В. Храбак, *Јевреји у северној Србији од 1688. до 1739. године*, Зборник радова Народног музеја, Чачак 1991, 55; ГОГГУ, 180, 201, 209, 158, 234, 245, 352, 409, 420.

172. ГОБТУ I 125 (Марковић), 147 (Чиркуј), 135 (Мсђерген), 122 (Исанури); ИСУ I, 780 (Исак), 67; ИСУ I, 808 (25. VI 1705).

173. ГОБТУ I, 125, 132; Р. Тричковић, *Београдски пашалук*, неobjављена докторска дисертација (Универзитетска библиотека).

174. F. Griseini, *Geschichte des temeswarer Banats in Briefen*, I Theil, Wien, 141.

са заставом и оружјем на челу колоне; повлачили су се са породицама покретном имовином на 1.000 кола – Јевреји, Грци, Јермени и хришћани сваке врсте; нападали су их разбојници под именом куруца.¹⁷⁵

Кад је аустријска војска ушла у Београд (1717) затекла је тамо само 70 Јермена (породица) у оба дела града, у дунавском и савском. Они су имали богомољу у једној подземној пећини крај тврђаве.¹⁷⁶ Царски генералисим Евгеније Савојски у свом рапорту (1717) навео је да је у дунавској вароши затекао 29 Јермена (породица).¹⁷⁷ Јермени су тада у Београду представљали малу, али не баш најсиромашнију заједницу, удружени око националне цркве у црквену општину, за коју су били везани језиком и националном верзијом вероисповести.¹⁷⁸ Јевреји као и имућнији део Јермена током аустријске окупације били су смештени у дунавском делу београдске агломерације, у коју је током времена досељено 333 Немца, уз 39 староседелаца Срба, 29 Јермена, 11 Мађара, 34 Јевреја Сефарда и 13 Јевреја Ашкеназа.¹⁷⁹

Године 1719. приспео је у Београд из Кафе а преко Трансилваније јерменски архиепископ Георг Вертабид, који је побегао од гоњења Турака. Како је колонија била малобројна да митрополиту обезбеди богато издржавање, окупацијска управа је решила да препоручи његову молбу Дворском камералном већу и цару, који су му одобрили пензију од 150 форинти годишње (која је текла од јануара 1724).¹⁸⁰

Архиепископ је одбио да служи службу божју у подземној пећини, па је најпре позвао вернике да присуствују литургији у његовом стану.¹⁸¹ Аустријска администрација је била толерантна током времена према Јерменима, те им је уступила (1723) једну турску мошеју за цркву; ипак их није хтела да прими и придружи Немцима, него их је држала одвојено, као и Србе и Јевреје.¹⁸²

Пре уласка аустријске војске у град, турски заповедник наредио је да немуслиманци (Грци, Јермени, Срби, остали неверници па и подржавани Јевреји) имају да положе оружје, плашећи се нереда или побуне.¹⁸³ То је био немио опроштај са старим господаром, кога сви (изузев дела

175. J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, V Theil, Gotha, 1857, 536.

176. Драг. М. Павловић, *Аустрија и црквена политика аустријска у Србији*, Глас СКА, LXII, 174-75; Т. Ст. Вилоски, *Рушење утврђења у Београду*, Напредак, календар за 1928. годину.

177. Исто.

178. М. Премроу, *Јерменска колонија у Београду*, Споменик СКА, 66, Београд, 1926, 213.

179. Д. Ј. Поповић, *Београд кроз векове*, Београд, 79; J. Nouzille, *Histoire de frontière. L'Autriche et l'Europe ottoman*, Paris 1973, 166.

180. Д. М. Павловић, н.н, 174-5.

181. М. Премроу, н.н, 214.

182. Д. М. Павловић, н.д, 175.

183. Р. Тричковић, *Београдски џаџалук*, стр. 225.

Јевреја) нису дочекали кад се Турчин поново вратио у Београд 1739. године!

Своју већницу Јермени су подигли од дрвета и у њој су се сакупљали на саветовања, која су се, према надбискуповом тврђењу, обично изјаловила. Поред поменуте пећине налазила се и једна подужа порушена кућа, коју је кнез Виртемберг, администратор окупацијске управе, дао Јерменима за мисионарске сврхе. Ту зграду мисионар Верхад је обновио, па, да би извадио трошкове за обнову (45 форинти), он је шест од осам соба издао под кирију примајући годишње по 18 форинти. Верхад је (1722) затекао у Београду 80 Јермена (породица), од којих су десет били трговци, а остали занатлије. Већ је поменут извоз дрвених фијока, што би значило да је обрада дрвета била примерно заступљена међу јерменским занатлијама. У свом извештају (од 5. децембра 1722) није пропустио да помене да је некад у Београду живело око 200 богатих јерменских породица, које су се иселиле, јер у Београду нису имале ни достојну зараду, ни довољно заштите пред Турцима у сталном покрету, ни ваљану цркву. Верхад је критиковао београдске Јермене због тога што се не држе грегоријанског календара и светковина римске цркве, него су се још увек држали јерменског (старог) календара. Јермени нису сачињавали затворену заједницу, него су се женили Немицама, Мађарицама и Српкињама. Јакоб Мартин је из Цариграда позвао једног јерменског духовника; овај је дошао, али се морао уклонити пред Верхадом, римским мисионаром. Такав поступак као и надбискупово држање покренули су духове у насеобини. Верхад је желео да оствари непосредну власт над верницима, па је радио да се реши и надбискупа.¹⁸⁴

У верском погледу постојао је сукоб између старо-Јермена, наклоњених источној цркви и паписта. Надбискуп је био од људи под утицајем Рима, па је шест јерменских свештеника продефиловало Београдом. Дошао је и један поп из Софије, који је одмах ступио у везу са месним исусовцима, који су му дозволили да сме у пећини одржавати службу божију према јерменским обичајима и на јерменском језику; иначе тај свештеник је вршио молитву и за папу и мсшао је вино и воду по католичком обрасцу.¹⁸⁵ Довођени попови припадали су папистичком покрету. Писмо двојице доминиканаца против прогона паписта у Цариграду надбискуп је достављао окупацијским властима. Сам је поднео меморандум о лошем црквеном и здравственом стању у Шапцу и Ужицу, а у вези са папском булом од 27. јануара 1720. године.¹⁸⁶ У априлу

184. М. Премроу, н.н. 216-17.

185. Исто, 214.

186. М. Мигровић, *Подаци о Србији...*, Споменик. СХХХ (у даљем тексту: ПСП), 54, 50, 58, 89.

1720. чињен је распоред да се две српске напуштене цркве доделе – једна Јерменима, Грцима и Србима унијатима, а да се друга остави православним Србима.¹⁸⁷ Поред велике турске напуштене мошеје, дате Јерменима, и они, и Јевреји, и Срби добили су места изван града за потребе култа (гробља).

Већина београдских Јермена ишла је уз православље, а против надбискупа и довођених свештеника. Сам надбискуп је реферисао да део пастве следи „шизматике” и да њега означавају као ренегате. Тај отпор био је још већи кад је надбискуп систематски почео да користи проповеди у којима се оборио на присталице супротне струје. Осећајући одбојност народа, надбискуп је најзад смислио да се пресели негде ван града, а да службу божију обавља у католичком капуцинском самостану. Литургијама у том немачком манастиру присуствовао је мали број Јермена. Кад је старојерменска струја довела попа из Софије, он је морао да се јави језуитима, које је окупацијска власт одредила као надлежне у питању култа, те је и он морао да повлађује протежираној фракцији.¹⁸⁸

Надбискуп је тврдио да Јермени нису вешти јерменском језику, те да зато јерменска папистичка пропаганда не постиже успех. Предложио је Пропаганди вере у Риму да за акцију међу београдским Јерменима одреди нарочитог мисника; Пропаганда је одредила за мисионара оца Качатура из јерменске насеобине у Венецији. При доласку у Београд Качатур се најпре јавио исусовцима, као надлежном органу, који нису имали повољно мишљење о надбискупу. Нови мисионар се ускоро вратио у Венецију (већ 24. децембра 1719) и реферисао да треба да се у Београду држи сталан представник Пропаганде вере. Ова централа је прихватила и тај предлог, те је послала Стефана Адеозита, из римског „Колеђа Урбина”. После овога послати су Верхад (1721-22), Илија Цариден (1732-35), Јакоб Буси (1735-37), Михал Вартиерес (1739) и Јакоб из Ерзерума. Кад су Турци повратили власт у Београду, мисија је послата у Петроварадин, под називом „Неопланта”, а нови мисионари су долазили из Мехитарова самостана из Венеције.¹⁸⁹

Постоји мишљење да је Јеврејски хамам (подигнут 1683) био додељен Јерменима уз новчану накнаду. Хамам се налазио у близини Зејнудин-агине цамије која је Јерменима дата за цркву (угао данашњих улица Цара Уроша и Солунске). Јермени су морали хамам предати варо-

187. Т. Ст. Вилковски, *Нова искра*, 1906, 166.

188. Official J. Lander, *Serbien unter der Kaiserliche Regierung*, Mitteilungen des K.k. Kriegsarchivs, Neue Folge, B. III, 3, 155, 274; M. Premrou, n.p., 214.

189. M. Premrou, n.p., 214-15, 215.

шкој управи и он је неко време служио као мала касарна и тек нешто касније је са цамијом и четири суседне зграде предат Јерменима. Но, исте 1725. године Јермени су морали вратити хамам, који је варошка управа уредила на европски начин, што би значило да је пре тога био уређен на оријентални начин.¹⁹⁰ У другој половини 1723. и у пролеће 1724. године окупацијска власт је донела више решења у вези са стамбеним и културним објектима хришћана и мојсијеваца. Свима, осим Немцима, забрањено је да подижу своје храмове изван вароши, него им је саопштено да ће им се у оквиру насељеног дела вароши наћи плацеви за зидање богомоља.¹⁹¹ У току 1726. године иселени су из Дунавске вароши сви не-Немци, па је тако тај део Београда врло брзо постао заиста немачка варош. Јермени су се преместили у Горњу, српску варош и доста су учинили за привредни развитак тога дела Београда, као занатлије и трговци, уосталом, слично Јеврејима, Цинцарима и осталим.¹⁹²

Немачки досељеници су више пута интервенисали при подели града – да се сепарирају, не само од Јевреја и православних Срба, него и од Јермена и унијата.¹⁹³ Свака верска заједница се посебно снабдевала, на пример месом. Војна команда је, међутим, у септембру 1722. забранила, не само јеврејским, јерменским и турским касапима, него и немачким, да слободно крчме месо, док се контрибуцијом и егзекуцијом не обезбеди месо за војску. Постојало је и лагеровање стоке; на пример, за јерменску стоку за посек имало је да дође сено из Петроварадина, али не на штету војске.¹⁹⁴ У марту 1724. становници немачке народности су поново подносили представке да се тако уреди и распореди варош да се њиховим занатлијама доделе повољнији услови, него мајсторима других народности, и да се и у погледу занатских просторија обава раздвајање Немаца од свих других.¹⁹⁵

Однос окупацијске администрације према Јерменима био је тек нешто толерантнији него према другим не-немачким поданицима. Један од Јермена, Александер Карасон, држао је (1721-24) у закупу цигански харач.¹⁹⁶ Бивши капетан ћесарске војске Кар Перкази, Јерменин, био је повереник за експлоатацију шума.¹⁹⁷

190. Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1717-1739*, Споменик, 78, 1935; Историја Београда, I, 38.

191. ПСП, 340, 333, 344.

192. *Историја Београда*, I, 531, 532.

193. ПСП, 94 (март 1724).

194. ПСП 79 (23. IX 1722), 343 (5. V 1739).

195. ПСП, 88.

196. Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, Београд, 1950, 105.

197. Исто, 89.

Кад су Немци успели да обезбеде пуну превласт и кад су позиције не-немачких народности, како - тако, уређене, деценија и по представљала је врхунац у регулацији живота и напретку београдских Јермена.¹⁹⁸ Јермена је током времена ипак било и у немачкој вароши, где су, обично, држали крчме и кафане. Јерменски увозници су много допринели допреми зрневља кафе.¹⁹⁹ У Горњој вароши имали су предности као вешти и вредни занатски мајстори. Ту их је посебно нотирао попис становништва 1733. године.²⁰⁰ Јермени и Срби се почесто јављају као ортаци.²⁰¹

Јерменски трговци из Турске који су преко окупиране Србије извозили у Хабсбуршку монархију имали су проблема код граничног прелаза. Неки Јанко требало је да пребаци вуну неког јерменског трговца из Персије, који је у Приштини држао стокове извозне робе.²⁰² Отпремање сировина и мануфактурних производа између Београда и Беча обављале су две групе трговаца. Једна скупина се састојала од турских поданика, која је држала трасу Беч – Београд, а другу су сачињавали аустријски држављани, држећи руту Београд – Беч. Представници обе групе, који су становали у Бечу, настојали су да одржавају добре односе са пословним пријатељима у Београду.²⁰³

Београдски бискуп је 1738. године јавио Риму да у Београду живи 9.500 становника, од којих су 600 Срби, 500 Јевреји, док су остали Немци, Јермени, Цинцари, Грци и остали.²⁰⁴ За време окупацијске управе, број Јермена је у Београду несумњиво повећан, али није достигао ниво из 1688. године. Кад су Турци поново ушли у Београд (1739), отерали су Јермене из вароши,²⁰⁵ уколико они сами нису напустили град са аустријским трупама.

Од 1740. године удео Јермена у животу Београда био је незнатан. Њихове позиције преузели су Цинцари, као и у другим варошима Србије.

198. М. Премроу, н.н, 28.

199. В. Винавер, *Херцеговачка трговина са Дубровником почетком 18. века*, Историјски записи, бр. 1-2/1955, 85.

200. Р. Веселиновић, *Развитак*, 126.

201. Д. Ј. Поповић, *Грађа*, 22.

202. ПСП, 273 (децембар 1736).

203. Р. Веселиновић, *Продирње*, 172-3.

204. М. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива XVI-XVII век*, Београд, 1983, 280.

205. М. Премроу, 213. – В. Стајић је поставио питање да ли су Јермени и остали из Београда протерани или су се сами повукли (*Грађа за културну историју Новог Сада*), Нови Сад, 1947, 224.

VII САВРЕМЕНИЦИ О ПОСЛОВНИМ ОСОБИНАМА ЈЕРМЕНА

Уместо закључка навешће се што су путописци и остали свет видели од особина Јермена у обављању послова. Сматрани су ревносним, истрајним и доследним у стицању богатства. Стефан Герлах (1573-78) запазио је да су оспособљени и марљиви у вођењу трговине сваке врсте. Гилс (1783) је држао да су неотесани, груби и лакоми, али штедљиви и паметни. Богати су били трговци, сиромашнији спретне занатлије, а најскромнији баштовани и виноградари. У пословно интензивном Цариграду били су мењачи-банкари, а у унутрашњости Отоманског царства сарафи и економски стручњаци везира и паша, често долазећи из централе њиховог новчарства – из Цариграда. Чак и сама држава њих је користила као финансијске експерте и добро обавештене у вођењу спољне трговине.

Били су и „пауци”, зеленаши. Према мишљењу др Брауна, који је писао о њиховом преотимању трговине, ипак су били отворенији и поштенији од Јевреја и Грка. Од краја XVIII века, кад су отежани пословни услови, постали су, налик Јеврејима, безобзирни, те су и они навукли мржњу народа, али ипак мање од Јевреја, који су у кајшарењу били лукавији и вештији. Ами Буе је сматрао да у погледу пословне вештине нису уступали пред Грцима и Цинцарима. За разлику од Јевреја, као и Грци, нису били пријатељи Турака, због чега су их ови кињили и пљачкали.²⁰⁶

206. К. П. Костић, *Грађа*, Споменик СКА LXVI, Београд, 1926, 193.

ARMÉNIENS DANS LES PAYS BALKANIQUES ET À BELGRADE AVANT LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE

Les documents relatifs aux Arméniens ne sont pas nombreux, mais ils concernent souvent d'autres sujets aussi et il est difficile de les recueillir. Le présent texte souligne l'importance des archives de Dubrovnik lorsqu'il s'agit des informations sur leur vie quotidienne. Les defters de recensement turcs et les rapports des missionnaires envoyés par le Vatican présentent également de l'intérêt quant à l'évaluation du nombre de la population arménienne.

Les Arméniens appartiennent à ce qu'on appelle nations commerçantes. C'est avec les Grecs qu'ils s'entendaient le mieux, alors qu'ils n'étaient pas en rapports d'amitié avec les Juifs qui vivaient isolés. De toutes les nations commerçantes, les Arméniens s'assimilaient nationalement avec le plus de facilité aux citoyens du pays dans lequel ils vivaient. Y contribuaient aussi les circonstances sur le plan confessionnel /les Vieux-Arméniens étaient orthodoxes, les papistes – catholiques, les musulmans – Turcs/, mais aussi le fait qu'ils étaient peu nombreux et, par conséquent, contraints d'épouser des non-Arméniennes. Ils réussissaient à rester orthodoxes dans les pays catholiques et protestants, catholiques dans les milieux orthodoxes, alors que ceux qui avaient embrassé l'Islam, étaient, de ce seul fait, nationalement perdus.

On considère à tort que les Arméniens n'étaient pas des artisans. Comme commerçants, ils étaient plus honnêtes que les Juifs et comme agents de change moins rapaces que les Juifs, qui étaient généralement hais et dédaignés. Les Arméniens étaient des commerçants transitaires typiques, fournisseurs des produits d'Orient qu'ils transportaient surtout en caravanes /qui parfois leur appartenaient/. Ils n'étaient pas connus comme navigateurs, mais ils atteignaient tout de même Livourne et l'Angleterre, d'un côté, et Java, les Philippines et l'Extrême Orient, de l'autre, à l'exception de la Chine où ils ne pouvaient pas s'acclimater. Ils tenaient, de préférence, des cafés et des hans. Ce n'est qu'au XIXe siècle, lorsque les circonstances générales ne favorisaient plus les longs voyages de commerce, qu'ils se firent de petits commerçants locaux, des boutiquiers, d'ailleurs, comme tant d'autres qui appartenaient à ce qu'on appelait des nations commerçantes.

Bogumil Hrabak